

Egyetemi doktori (PhD) értekezés tézisei

**A zsidók áttérése Magyarországon
a reformkor és az első világháború kitörése között**

Konrád Miklós

Témavezető: Dr. Prepuk Anikó

DEBRECENI EGYETEM

Történelmi és Néprajzi doktori iskolája

Debrecen, 2011.

I. Az értekezés célkitűzése, a téma körülhatárolása

„Ha van nép e földgömbön, amely a század fordulóján magába szállhat, bizonyára a zsidó nép az, mert a végére járó században oly átalakuláson ment keresztül, a milyenre a népek történetében nincsen példa”, írta Blau Lajos a *Magyar Zsidó Szemle* 1900-as évfolyamának első számát bevezető cikke nyitányaként. A 18. század vége óta bekövetkezett változásokat összegző tanulmányát a magyar zsidóság legjelentősebb tudományos folyóiratának szerkesztője saját korának értékelésével zárta. Az antiszemitizmus nem aggasztotta különösebben, a zsidóságon úrrá lett „belső ziláltság” annál inkább. A 19. századot, vélte a rabbi-történész, „a »kikeresztelkedés századának«” lehetne nevezni.

Nem vitás, a 19. század folyamán az európai zsidó közösségek és különösen azok, amelyek elnyerték az egyenlő polgári jogokat, óriási társadalmi és kulturális átalakuláson mentek keresztül. Magyarországnál maradván: a hihetetlen iramban növekedő — 1805-ben 126 620-ról 1910-ben 911 227 főre emelkedett — zsidó lakosság mind nagyobb része kilépett a többségi keresztény társadalommal szemben fenntartott elszigeteltségéből, a jiddist felcserélte a némettel, majd a magyarral, a hédert a népiskolával, a jesivát az egyetemmel, a tanházat a kávéházzal, az imakönyvet a *Pesti Hírlappal*, a zsidóság vallást és etnikumot szimbiotikusan egyesítő meghatározását az izraelita hitű magyar honpolgár fogalmával. Nem tudni pontosan hányan, de minden bizonnyal több tízezeren úgy döntöttek életük egy adott pontján, hogy elhagyják a zsidó felekezetet és áttérnek valamelyik keresztény vallásra.

Az emancipáció korát megelőző évszázadokban ez a döntés a közép-kelet-európai askenázi zsidók életében alapvető cezúrát jelentett. A keresztség felvételével a konvertita kiszakította magát a többségi társadalomtól vallása mellett etnikai származásában, társadalmi és kulturális szokásaiban, nyelvében, öltözetében és persze jogi helyzetében különböző zsidó közösségből, áttérése jogi státuszának, társadalmi-kulturális közegének radikális változását eredményezte. Az európai és a zsidó felvilágosodás (a *Haskalah*), a szekularizáció, a zsidók és keresztények közötti kulturális és társadalmi távolság rohamos csökkenése a vallásváltás melletti döntést jelentős mértékben megkönnyítette. A zsidó hitből való kitérések számának a korábbi időkhöz képest rendkívüli növekedése mindazonáltal paradoxnak tűnhet, amely paradoxon az áttérések növekedésének és a zsidó felekezethez tartozással járó hátrányok csökkenésének egyidejűségében érhető tetten. A zsidóknak 1867-ben mint egyéneknek, majd 1895-ben mint vallásfelekezetnek az ország keresztény lakosaival és felekezeteivel való teljes egyenjogúsítását meghozó 19. század során e hátrányok objektív súlya lényegesen enyhült. A 19. század elején a zsidó vallás elhagyása egy politikai tekintetben jogfosztott, letelepedési

lehetőségeiben és tevékenységi köreibben korlátozott, külön adóval sújtott páriaközösségből való szabadulást jelentett. Az 1900-as évek Magyarországon zsidó páriasorsról nyilvánvalóan nem lehet beszélni. A dualizmus korának végéig uralkodó liberális eszmerendszer szerint az ország izraelita állampolgárai a magyar nemzet egyenrangú tagjaivá válhattak. Magyarként való elismerésük feltételei között felekezetük elhagyása nem szerepelt, nem is szerepelhetett. A liberális nacionalizmus legfeljebb a magyar állameszme iránti lojalitást, a zsidók nyelvi és kulturális elmagyarosodását követelhetette, de a vallásszabadság liberális elvéből fakadóan áttérésüket már nem.

A kérdés ekképpen magától adódik: mivel magyarázható, hogy a 20. század első évtizedeire az áttérés összehasonlíthatatlanul gyakoribbá vált a zsidók között, mint a 19. század hajnalán? Amiként másutt Európában, az áttérések száma demográfiai szempontból a magyarországi zsidó közösséget sem rendítette meg, fennállását nem veszélyeztette. Ha tekintetbe vesszük azonban, hogy a magyarországi zsidók körében a reformkor előtt elenyésző áttérések száma a 20. század első évtizedében évente közel félezerre emelkedett, és főként: hogy a vallásváltás révén az első világháború kitöréséhez érve a zsidó felekezet elvesztette gazdasági és kulturális elitjének jelentős részét, Blau Lajos megállapítása akár helyénvalónak is tekinthető. Ha figyelembe vesszük, hogy az áttéréssel egy olyan jelenség vált az akkultúrált rétegek szociológiai profiljának részévé, amely a zsidó közösséget per definitionem radikálisabban érintette, mint bármely más változás, az áttérés a magyar zsidók 19. századi története meghatározó jellemzőjének mondható.

Nem hisszük, hogy az 1900-as évek zsidó polgársága éjt nappallá téve önazonossága mibenlétén gyötrődött volna. Azt is nehéz azonban elképzelni, hogy az akkultúrált zsidók mindinkább *kettős* kötődése többségük életében ne okozott volna legalább időről-időre súrlódást, feszültséget. Disszertációnk megírására az inspirált, hogy a 19. századi magyarországi zsidóság körében mutatózó áttérésekkel a történetírás alig foglalkozott. A kérdés vizsgálatába azzal a meggyőződéssel fogtunk bele, hogy általa árnyaltabb képet nyerhetünk a magyar társadalomba integrálódó zsidó férfiak és nők számára felmerülő dilemmákról, nem csupán azokéról, akik kiléptek a zsidó hitből, de azokéról is, akik megmaradtak felekezetük kötelékében. Célkitűzésünk a reformkor és az első világháború közötti zsidó áttérések első monografikus feldolgozása volt.

Vizsgálatunk közel egy évszázadot ölel fel. A dolgozat időbeli határait illetően a kezdeti időpont magától adódik. A reformkorra esik az áttérések számának első megugrása, a kikeresztelkedések ekkor kerültek először a zsidó és a keresztény közvélemény figyelmének

homlokterébe. Mint annyi más tekintetben, a forradalmakba torkolló első világháború a zsidók és keresztények viszonyában is új fejezetet nyitott, az 1918-1920 közötti évek minden korábbihoz képest példátlan áttérési hulláma, a három év alatt közel tízezer magyar zsidó kikeresztelkedése már egy másik történet része.

Munkánk tematikai kereteit öt főbb vizsgálati szempont jelöli ki:

Az áttérések általános indítékai. Mely hatások eredményeképpen juthattak a magyarországi zsidók egyre nagyobb számban arra a döntésre, hogy áttérjenek valamelyik keresztény vallásra? A kérdés két részre bontandó. Egyfelől: a zsidó közösséget ért mely kulturális és társadalmi változások révén vált a kitérés mind több személy számára elképzelhető opcióvá? Másfelől: azon zsidók esetében, akik az áttérést nem csak fontolóra vették, de át is tértek, melyek lehettek döntésük főbb motivációi és céljai?

Az áttérések számának alakulása, konjunkturális okai és jelentősége. Az általunk vizsgált időszak során az áttérések száma és aránya erős hullámzások mellett, de fokozatosan növekvő tendenciát mutatott. Milyen statisztikai forrásokkal rendelkezünk e megállapítás alátámasztására? Közép-európai viszonylatban mennyire tekinthető e növekedés jelentősnek? Egy évszázad hosszú idő. Hogyan alakult az áttérések száma és aránya részben a forrásaink által, részben az általunk megszabott korszakokon belül? Melyek lehettek a vallásváltások időspecifikus mozgatórugói, miként értelmezhetők az áttéréseknek a reformkor és az első világháború között több ízben hirtelen megnövekvő hullámai? Hogyan változott az áttérések jelentőségének korabeli, zsidó és keresztény percepciója? És végül: miként lehet megítélni a zsidó vallásváltás jelenségének a számokon túlmutató horderejét?

Az áttérők profilja. Kik tértek ki? Az áttérés a zsidó társadalom mely nemű, milyen földrajzi származású, életkorú tagjait, társadalmi-kulturális szempontból mely rétegeit érintette nagyobb mértékben, az arányok idővel miképpen módosultak?

Az áttérés útjai. Az emancipáció korában történt áttérések okait kutató történeti munkákban egyes konkrét személyek általában valamely feltételezett tendencia példázataiként jelennek meg. E szokástól igyekeztünk tartózkodni. A szerzők ezzel kimondva-kimondatlanul azt feltételezik, hogy e személyek a konvertiták reprezentatív képviselői. A források természetéből fakadóan azonban csupán az áttérők töredékéről, lényegében a nagypolgárság és az értelmiség néhány tagjáról rendelkezünk személyes információkkal. Ha hasonló hatások érték is őket, mint a velük egy időben áttért hitsorsosaik azon elsőprő többségét, akik nem voltak sem nagypolgárok, sem jegyzett értelmiségiek, az ismert esetek általános trendek illusztrációjaként való megjelenítésével torz képet nyújtunk a zsidók áttéréséről, és torz képet magukról a bemutatott konvertitákról is. A vallásváltás összetett folyamat volt, egy adott

személy egyedi története, amelynek illusztrációként való megjelenítésével az egyén tapasztalatairól, érzelmeiről, motivációiról is jó eséllyel reduktív képet nyújtunk. Csakhogy az áttérés története végső soron nem más, mint az áttértek története, amelyeket érdemes külön, önmagukban is bemutatni. Mit lehet tudni azon férfiakról és nőkről, akik az általunk vizsgált időszak alatt elhagyták felekezetüket és megkeresztelkedtek? Hol születtek, milyen közegben, milyen családban, milyen nevelésben részesültek, egyéni életútjaik merre vitték őket, mire vágytak — miért tértek át? Milyen hosszú távú tendenciák figyelhetők meg e korszakokként bemutatott életutak összesítése révén?

Az áttérés eredményessége. Az áttéréseknek nem csupán okai, de céljai is voltak. Hogyan, miben mérhető az áttérés „eredményessége”? Azon zsidók számára, akik a vallásváltás mellett döntöttek, a keresztény felekezetek valamelyikébe való átlépés meghozta-e a remélt eredményt?

II. Az alkalmazott módszerek vázolósa

Mivel dolgozatunk a téma első monografikus feldolgozása, a kérdés több oldalú vizsgálatára törekedtünk. Ez önmagában is többféle megközelítést igényelt, számos, jellegében eltérő forrás bevonását tette szükségessé. A források sokrétősége e mellett egyes források hiányát volt hivatva kiváltani. Sajnálatos, de leszögezendő: a reformkor és az első világháború között Magyarországon áttért zsidók elsőpró többségének még a nevét sem ismerjük, nemhogy áttérésük hátterét. Bizonyos források nemegyszer „jobb híján”, más jellegű források hiányának kompenzációjaként kerültek felhasználásra. A „kemény” adatokat gyakorta diskurzuselemzéssel pótoltuk, a számokat korabeli becslésekkel, a korabeli vélekedéseket visszaemlékezésekkel, a nem fikcionális szövegeket szépirodalommal, az önéletrajzi jellegű dokumentumokat az adott személyekről mások által megfogalmazott véleményekkel. Az eltérő jellegű források — anyakönyvek, statisztikák, hitközségi archívumanyagok, zsinagógai beszédek, országgyűlési naplók, hírlapok, naptárak, egyesületi évkönyvek, röpiratok, levelezések, naplók, visszaemlékezések, életrajzok, szépirodalmi művek, viccgyűjtemények, stb. — vegyítése, vagyis eltérő szempontjaik konfrontálása izgalmas kihívást jelentett, amelynek igyekeztünk körültekintő forráskritikai hozzáállással megfelelni. Forrásaink olvasatát érdeklődési körünk határozta meg, nevezetesen az áttérő zsidók identitásának a társadalomtörténete.

A reformkor neves nagykereskedője és vállalkozója, Wodianer Sámuel 1841 februárjában áttért a református hitre. Legkisebb öccse, Wodianer Kozma, a hagyományos zsidó társadalom belső értékhierarchiája szerinti emelkedés útját választva a zsidó

tudományok neves művelőjévé vált, jesivát alapított és vezetett Győrszigeten. Az áttérés végső soron belső diszpozíciókon múló döntés volt, amelyre a zsidó közösség életében bekövetkezett változások nem nyújthatnak teljes magyarázatot. Ez azonban nyilván nem jelenti azt, hogy az áttérések mögött ne húzódtak volna általános trendek. Amint megközelítésünk fentebb felsorolt szempontjai mutatják: módszerünket az a meggyőződés vezérelte, hogy a téma feldolgozása egyaránt szükségessé teszi a makro és a mikro szintű vizsgálódást, az áttérések jog-, társadalom- és kultúrtörténeti megközelítését, illetve az áttérők diakronikus kollektív biográfiai vizsgálatát.

A reformkor és az első világháború között eltelt évtizedek korszakokra bontását egyfelől a források diktálták, mindenekelőtt az a tény, hogy az áttérések számáról csak 1896-tól rendelkezünk országos statisztikákkal. A disszertáció II. és III. fejezetében ekképpen e dátum magától adódó cezúra. A statisztikai forrásokról megjegyzendő: az 1896-tól évenként közölt kimutatások az áttérőknek csak a számát, nemük szerinti megoszlását és az általuk választott vallást közölték. Szerencsénkre a *Magyar Zsidó Levéltár* munkatársai közvetlenül kutatásaink befejezése előtt megtalálták a Pesti Izraelita Hitközség által 1896-tól vezetett kitérési jegyzőkönyvek egy részét. A történészek által eddig soha nem vizsgált forrás — amely az áttérők neve mellett tartalmazza születési idejüket és helyüket, lakcímüket, foglalkozásukat, szüleik nevét, az általuk választott új vallást, valamint tanúik nevét, lakcímét és foglalkozását — lehetővé tette, hogy az áttérők profiljáról a történetírásban kialakult képet jelentékenyen pontosítsuk.

A vizsgált egy évszázad korszakokra bontását másfelől magunk is szükségesnek tartottuk. A 19. század elején kulturálisan izolált, saját hagyománya világában élő pár tízezer fős zsidó közösség a 20. század küszöbét egy több mint 800 000 tagot számláló, túlnyomórészt elmagyarosodott (vagy magyarul legalábbis beszélő), a szekularizálódás és az akkulturáció útján járó, ugyanakkor óriási mértékben diverzifikálódott csoportként lépte át. Természetes ekképpen, hogy az idő haladtával az áttért zsidók társadalmi-kulturális háttere, neveltetése, részben áttérésük motivációi is megváltoztak. Az áttérők profiljai alapján négy korszakot különböztettünk meg: az 1848/49-es forradalom és szabadságharcig terjedő időszakot, a neoabszolutizmustól az 1870-es évekig terjedő évtizedeket, az 1880-as éveket, valamint az első világháborút megelőző negyedszázadot. Dolgozatunk IV. fejezetében ezt a felbontást követtük.

III. Az eredmények tézisszerű felsorolása

(1) A „hosszú 19. század” során az áttéréstől való belső visszatartó erők fokozatos meggyengülése mind több zsidó számára elképzelhetővé tette a vallásváltás opcióját. A legfőbb — mert az önszántából történt áttérésnek még a felmerülését is kizáró — visszatartó erőt a vallásos hit képezte. A vallás mellett az etnikai és kulturális alapú, a közös múltból és származásból táplálkozó közösségérzet úgyszintén integráns része volt a zsidó identitásnak, e közösségérzet a szekularizált rétegek körében annál is inkább fennmaradhatott, mivel akkulturációjuk „ellenére” továbbra is nagyrészt azonos szakmai körökben mozogtak, ugyanazokban a kerületekben laktak, főleg egymás között barátkoztak, zömében egymás közt házasodtak. Csakhogy ez a közeg a századfordulóra érve immár az áttért zsidókat is magában foglalta. A vallási meghatározottságú identitáshoz képest a szekuláris zsidó önazonosság kevésbé tartotta vissza az áttéréstől a vallásilag indifferens zsidókat, akik e lépést, mint formális felekezeti aktust, önnön zsidó identitásuk meghatározása szempontjából lényegtelennek tekinthették. A zsidó vallástól való eltávolodás nem vezetett feltétlenül az áttéréshez, de ennek szükségszerű előfeltételét képezte. Márpedig az 1900-as évekre a városi, különösen a fővárosi neológ zsidók nagy többsége már túltette magát a vallási parancsolatok zömén. A vallásos érzület gyengülése a zsidó középosztályt és a nagypolgárságot jóval fokozottabban érintette, e rétegek jelentős része vallásilag közömbössé vált, illetve eleve olyan családban nőtt fel, ahol a zsidó vallás, mint gyakorlat és érzelem szinte nyomtalanul eltűnt.

A visszatartó erők meggyengülése önmagában nem váltotta ki az áttérést, csupán megteremtette azon döntés pszichológiai lehetőségét, amelynek meghozatalához további — zömében szekuláris, többnyire pragmatikus — okok közrejátszása szükségeltetett. A reformkori és a dualizmus kori magyar politikai elit többsége a nyilvánosság előtt ismételten elítélte a gondolatot, miszerint a zsidók csak az áttérés révén nyerhetik el az emancipációt, illetve válhatnak igazán magyarokká. Ami az értelmiséget illeti, a sajtóban és a röpiratokban a legtöbb esetben a zsidók „kikeresztelkedése” mellett, a szépirodalmi művekben szinte minden esetben ellene szólaltak fel. A diskurzuson túl a gyakorlat azt mutatja: a befogadásnak számos helyzetben az áttérés volt az ára. A központi államigazgatásban, a közoktatásban, a városi vagy megyei hivatalokban elhelyezkedést kereső zsidó hitűek számára az áttérés helytől függően és időben változó mértékben, de a dualizmus egész korszaka alatt előnyt jelentett. A zsidó vallásúként állást nyert személyek számára felekezeti státuszuk nem képezte előrejutásuk feltétlen gátját, de megnehezítette és lelassította azt. Az izraelitákat sújtó diszkrimináció a századfordulón a magánszférában is megmutatkozott. Az áttérés a társadalmi integráció terén úgyszintén haszonnal kecsegtetett. Ez legeggyértelműbben az arisztokrácia és a

„történelmi középosztály” felsőbb rétegeibe való bejutás során mutatkozott meg. A megkeresztelkedés a beházasodni kívánók számára kötelező volt, a Nemzeti és az Országos Kaszinóba való felvételt nagyban megkönnyítette.

Az áttérésekben kevésbé kézzelfogható motivációk is közrejátszhattak. Egyesek áttérhettek azért, mert úgy érezték, hogy zsidóságuk, amely már (szinte) semmit sem jelentett számukra, elválasztja őket attól a nemzeti közösségtől, amellyel érzelmileg azonosultak. Az áttérés lehetett emellett elsősorban *kitérés*, elsődleges motivációja az egyesek számára immáron értelmetlen, sőt abszurd stigmaként megélt zsidó státusztól való megszabadulás vágya.

(2) Az áttérések számát tekintve 1896 előtt csupán becslésekre hagyatkozhatunk. Pesten, az áttérések fő centrumában, 1824 és 1895 között körülbelül 3500 zsidó keresztelkedett meg. Abszolút számban és a zsidó lakosság arányában mérve is kevesebben, mint Berlinben. Az első áttérési hullám a forradalom és szabadságharc éveiben következett be, a vallásváltásoknak a zsidó lakossághoz mért arányát tekintve az áttérés 1848-ban jelentősebb volt, mint bármely más évben 1800 és 1914 között. A következő három évtizedben az áttérés a pesti zsidó lakosság körében tendenciálisan csökkent. A vallásváltás nem tekinthető tehát az asszimilációval és/vagy a zsidók társadalmi felemelkedésével feltétlenül arányosan növekedő jelenségnek. Az áttérések alakulásában az 1880-as évek cezúrárt képeznek, amely nem a tisztaeszlári vérvád nyomán jelentkező újbóli kitérési hullámban, hanem abban mutatkozott meg, hogy a vallásváltások száma korántsem esett vissza annyira, mint 1848/49 után. Az 1880-as évekre színre lépő — az akkulturáció szempontjából már másodgenerációs — nemzedék körében, miközben a zsidósághoz való kötődés alábbhagyása folytán meggyengültek a visszatartó erők, a zsidók iránt ambivalens érzelmeket tápláló keresztény társadalommal való fokozott interakció felerősítette az áttérés szeduktív erejét.

1896 és 1914 között a vallásukat elhagyó zsidók száma a hivatalos statisztikai kimutatásoknál valamivel nagyobb volt, a (Horvátország-Szlavónia nélkül értendő) Magyarországon becslésünk szerint e korszakban mintegy 9500 zsidó tért ki. A századforduló éveiben az áttérés kisebb méreteket öltött Magyarországon, mint Németországban vagy Csehországban, kisebbet Budapesten, mint Berlinben, Bécsben vagy Prágában. Mivel az áttérés az antiszemitizmus intenzitásának egyik legpontosabb, mert az egyének mindennapi életére gyakorolt hatását jelző mutatója, a honi áttérések mértéke empirikus bizonyítékát nyújtja a történetírói vélekedésnek, amely a századforduló Magyarországon az

antiszemitizmus jelentőségét Bécshez, Csehországhoz vagy Németországhoz képest egyhangúan enyhébbnek ítéli.

Ettől függetlenül az áttérések e korszakban mind abszolút számokban, mind a zsidó népesség arányában fokozatosan növekedtek. Ebben nem annyira a Magyarországon is erősödő antiszemitizmus játszotta a fő szerepet, mint inkább az antiszemitizmussal szemben tanúsított tűrőképesség meggyengülése. Ha nem azt vizsgáljuk, hogy az áttérés a teljes zsidó vallású lakosság mely hányadát érintette, hanem a statisztikai adatokat félretéve azt, vajon hányan tértek át azok közül, akiket a vallásváltás csábítása egyáltalán megérinthesett, az áttérés a 19. századi zsidóság akkulturált rétegeinek egyik jellegzetes vonását képezte. Mivel az áttérések arányának növekedése arra utal, hogy a konvertiták mellett azon zsidó hitűek tábora is növekedett, akik számára, ha nem tértek is ki, zsidóságuk egyre kevesebb pozitívumot hordozott, az utóbbi négy évtized során mind dominánsabbá vált, leggyakrabban a német zsidók kapcsán kifejtett történetírói nézetet, amely szerint az európai zsidó polgárság töretlenül kötődött (általa kreatívan átértelmezett) zsidóságához, vizsgálatunk nem támasztja alá.

(3) Források hiányában, az általunk vizsgált időszak során kitért zsidók társadalmi profiljára vonatkozóan többnyire a sötétben puhatolózunk. Bizonyos azonban, hogy az áttértek aránya a magyar zsidók bármely területen kimagasló tagjai között rendkívül magas volt, összehasonlíthatatlanul gyakoribb, mint a teljes zsidó lakosság körében. Az 1896–1914 között áttért zsidók az 1910-ben összeírt izraelita vallású lakosság 0,9%-át tették ki. Ehhez képest az 1874–1918 között magyar báróságot szerzett zsidó családok közül a bárósítás idejében a családfők több mint 40%-a keresztény volt. A dualizmus korában megválasztott zsidó származású országgyűlési képviselők között a konvertiták, illetve a már korábban áttért zsidó családok leszármazottainak aránya úgyszintén meghaladta a 40%-ot. Az MTA-ba 1840–1917 között beválasztott, születésükkor zsidó hitű tudósok többsége keresztény felekezetüként nyerte el tagságát, míg az 1918-ig kinevezett zsidó származású helyettes államtitkárok, államtitkárok és miniszterek kevesebb, mint egyötöde tartozott a zsidó felekezet kötelékébe.

Ami az 1900-as éveket illeti, a PIH kitérési jegyzőkönyvei alapján kijelenthető: a Pesten kitérő, átlagosan 28 éves, kétharmaduk esetében magyarosított vezetéknevet viselő férfiak nagy — és idővel mind nagyobb — többsége, 1907-ben majdnem háromnegyede a középosztály tagjai közül került ki. A zsidó hitű lakosságon belül elfoglalt arányukhoz képest a konvertiták között leginkább a nagypolgárok, a szakértelmiségiek és a diákok voltak felülképviseelve, vagyis a zsidó társadalom azon legszekularizáltabb és akkulturáltabb rétege, amelynek tagjai szakmai-társadalmi ambícióikat tekintve leginkább remélhettek hasznot húzni

áttérésükből. A statisztikák alapján feltételezhető, hogy az áttérő nők egyre nagyobb, 1907-ben már 44%-a keresztény születésű házastársa, illetve jegyese miatt tért ki. Mivel alárendelt pozíciójuk révén a nők gyakrabban tértek át keresztény férjük/jegyesük hitére, ez az arány a férfiaknál minden bizonnyal alacsonyabb volt.

(4) A reformkor és az első világháború között eltelt évtizedek során áttért zsidó nagypolgárok és főleg értelmiségiek portréi alapján nyilvánvalóvá válik: a családi, a társadalmi-kulturális háttér változása a magyarországi zsidók akkulturációjának, szekularizációjának és integrációjának illusztrációja. Egyesek már az 1830-as években is akkulturálódott családban nőttek fel, mások fél évszázaddal később is ortodox közegben születtek, de az általános tendencia egyértelmű: a reformkorban áttért konvertiták hagyományhű, a keresztény világtól elszigetelt gyermekkori közösségeit az 1900-as években a vallási hagyományokkal és gyakorlattal nagy többségében felhagyott, nyelvén és kultúrájában elmagyarosodott, életmódjában polgárosult családok váltották fel.

A változó körülmények ellenére az áttérők többsége az egész korszak során — vagyis a századfordulón csakúgy, mint az emancipáció előtt — pragmatikus megfontolásokról, a zsidó felekezeti státusz jelentette jogi, szakmai vagy társadalmi hátrány leküzdésének vágyától hajtva vette fel a keresztséget.

Az 1880-as évek az áttérés ideológiai indoklását tekintve is új korszak nyitányát képezik. Ekkor fogalmazódott meg első ízben egy konvertita részéről a kikeresztelkedés tisztán szekuláris, vállaltan opportunistá igazolása, ekkorra tehető az áttérés első „nemzeti” szempontú öngazolása.

A konvertiták családi származásának és társadalmi közegének átalakulása az áttérések érzelmi terhét és tartalmát illetően eredményezett a legjelentősebb változást. Az 1843-ban áttért Bloch/Ballagi Mór a zsidó vallással közösségét is elhagyta, az 1913-ban katolizált Balázs Béla esetében ilyen közösségről már nem lehet beszélni. Az 1848-ban áttért Kunewalder Jónásnak önmagával is meg kellett küzdenie, hogy *kitérését*, hitsorsosai „cserbenhagyását” önmaga előtt igazolhassa, az 1907-ben evangélikus hitre tért Lukács Györgynek e tekintetben nem volt honnan kitérnie, kiket elhagynia. A zsidó vallás *elhagyása* tehát érzelmileg mind könnyebbé vált. Amiként a pragmatizmus, úgy a stigmatizáció megélt zsidóságtól való megszabadulási vágy is állandó jellemzője a korszaknak, egy a korszak eleje és vége közötti lényeges különbséggel: Bloch Mórral szemben, a századforduló progresszív értelmiségei számára zsidó mivoltuk egy immár döntően kívülről rájuk oktrojált, önképüktől többnyire teljesen idegen attribútumot jelentett. Ekképpen áttérésük is immár másról szólt:

Kunewalder Jónásnál a zsidó közösségtől való elszakadásról, Balázs Bélánál egy közösségkeresésről.

(5) Az esszencialista nézet, amely szerint a zsidók nem vetköztethetők ki önnön „zsidóságukból”, jóval a 19. század végére normatív kulturális paradigmává vált faji nyelvezet elterjedése előtt gyökeret vert, mégpedig nem csupán a keresztények körében. Ekképpen nem meglepő, ha a kortársak a kikeresztelkedett zsidókat továbbra is zsidóknak tekintették. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a konvertiták sikertelennek ítélték volna áttérésüket, hiszen a kortárs percepcióval maguk is tisztában voltak, származásuk feledésbe merülését aligha remélhették.

Az áttérés eredményességének megítélése a felekezetváltás motivációjától függött. Azoknál, akiknél az áttérés elsősorban abból a benső igényből fakadt, hogy felekezeti státuszuk megfeleljen önképüknek, a társadalmi percepció kérdése másodlagos jelentőséggel bírt, a lelki útkeresést lezáró áttéréssel a konvertita révbe ért. De zömében azon, a konvertiták többségét kitevő zsidók is eredményesnek tekinthették áttérésüket, akiknek felekezetváltása mögött elsősorban pragmatikus megfontolások húzódtak. Általában megkapták kinevezésüket, elvehették keresztény jegyesüket, olyan karriert futhattak be, amelyre zsidó hitüként nem lett volna esélyük, a nagypolgárság esetében szoros családi és társas viszonyokat alakíthattak ki a hagyományos elit tagjaival. Az első világháborút megelőző közel két évtized során az izraelita felekezetbe visszatérők elenyésző aránya szintén azt jelzi, hogy az áttért zsidók elsöprő többsége számára a felekezetváltás mindent összevetve több előnnyel járt, mint hátránnyal.

Az áttérés két esetben nem bizonyult eredményesnek. Mindazok, így Hatvany Lajos, akik Litván György kifejezésével „nem zsidóként, hanem magyar vagy éppenséggel keresztény magyarrá lett értelmiségiként kívántak a nemzeti értelmiséghez szólni”, de szavaikat a hivatalos Magyarország ellen intézték, ha előbb nem, úgy 1919 után végérvényesen megtapasztalhatták áttérésük hiábavalóságát. Az áttérés úgyszintén eredménytelennek mutatkozott azok esetében, akik, hogy nyersen fogalmazunk, nem haltak meg kellő időben. Az 1903-tól református Fellner Frigyes nyilvános rendes egyetemi tanár lett, dékán, az MTA rendes tagja, felsőházi tag. 1945-ben a mauthauseni koncentrációs táborban halt éhen.

IV. Az értekezés tárgyából megjelent publikációk

1. *Közzó és haszonles. A polgárosodás és a zsidók a XIX. századi Magyarországon.* Café Babel, 7. évf. 1997, 4. sz. 83-98. o.
2. *Le mouvement d'embourgeoisement de la noblesse et les Juifs dans la Hongrie du XIXe siècle.* Revue des Études Juives, Vol. 159, 2000, 1-2. sz. 145-184. o.
3. *Zsidó jótékonyosság és asszimiláció a századfordulón.* Történelmi Szemle, 43. évf. 2001, 3-4 sz. 257–285. o.
4. *La femme juive de Budapest comme allégorie. L'image de la femme juive dans la littérature hongroise du tournant du siècle dernier.* Revue des Études Juives, Vol. 161, 2002, 1-2. sz. 159-178. o.
5. *A pesti zsidó nő mint allegória. A zsidó nő ábrázolása a századforduló magyar irodalmában.* In: Toronyi Zsuzsa szerk.: *A zsidó nő.* Bp., Magyar Zsidó Múzeum és Levéltár, é. n. [2003], 11-27. o.
6. *Az antiszemitizmus zsidó percepciója Magyarországon az első világháború előtt.* Múlt és Jövő, 16. évf. 2005, 3. sz. 70-80. o.
7. *A neológ zsidóság útkeresése a századfordulón.* Századok, 139. évf. 2005, 6. sz. 1335-1369. o.
8. *Jewish Perception of Antisemitism in Hungary before World War I.* In: András Kovács – Michael L. Miller ed.: *Jewish Studies at the Central European University.* IV. 2003-2005. Bp., Central European University, 2006, 177-190. o.
9. *The Jewish Woman as an Allegory: The Portrayal of Jewish Women in Hungarian Literature at the Turn of the Century.* In: Judit Gazsi – Andrea Pető – Zsuzsanna Toronyi eds.: *Gender, Memory and Judaism.* Bp., Balassi Kiadó – Herne, Gabriele Schäfer Verlag, 2007, 193-212. o.
10. *Zsidók és kitért zsidók a dualizmus korában. A kitérés okai zsidó szemmel.* Történelmi Szemle, 49. évf. 2007, 3. sz. 373-402. o.
11. *Music halls and Jewish Identities in Budapest at the Turn of the Century.* In: Jurgita Šiaučiūnaitė-Verbickienė – Larisa Lempertienė eds.: *Jewish Space in Central and Eastern Europe: Day-to-Day History.* Newcastle, Cambridge Scholars Publishing, 2007, 143-156. o.
12. *Orfeum és zsidó identitás Budapesten a századfordulón.* Budapesti Negyed, 16. évf. 2008, 2. sz. 351-368. o.
13. *Jews and Politics in Hungary in the Dualist Era, 1867-1914.* East European Jewish Affairs, Vol. 39, 2009, 2. sz. 167-186. o.

14. *Vallásváltás és identitás: A kitért zsidók megítélésének változásai a dualizmus korában.* Századok, 144. évf. 2010, 1. sz. 3-46. o.
15. *„Szidur a karácsonyfa alatt!” Karácsonyi ünnepek és zsidó identitás a dualizmus korában.* In: Gantner B. Eszter – Schweitzer Gábor – Varga Péter szerk.: *Kép-keret. Az identitás konstrukciói.* Bp., Nyitott Könyvműhely – ELTE Közép-európai Németnyelvű Zsidó Kultúra Kutatócsoport, 2010, 174-197. o.